

Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem
28. számú művészet- és művelődéstörténeti tudományok besorolású
doktori iskola

Laskai Anna

**Dohnányi Ernő, a karmester
(1915–1944)**

című doktori értekezés tézisei

Témavezető: Dalos Anna (PhD, DSc)

2023

1. A kutatás előzményei

A Dohnányi Ernő életművét feltáró tudományos kutatás az utolsó évtizedekben jelentős eredményekkel gazdagodott. A Zenetudományi Intézetben 2002-től 2009-ig működő Dohnányi Archívum, majd a zeneszerző amerikai hagyatéka 2014-ben való hazakerülésének köszönhetően a róla szóló irodalom mára számos hazai és nemzetközi rangú publikációval gyarapodott. Az intézményes keretek adta lehetőségeknek köszönhetően a 2002 és 2007 között megjelent *Dohnányi Évkönyvek*, majd ezt követően 2017-ben és 2021-ben *Dohnányi-tanulmányok* címen láttak napvilágot azok az alapkutatásokat közreadó kötetek, amelyek a zeneszerző életművével kapcsolatos műhelytanulmányokat és dokumentumközléseket tartalmaznak. Az utóbbi években ezeknél még speciálisabb tématerületekre fókuszáló publikációk is születtek. Mérőföldkönek tekinthető Kusz Veronika Dohnányi utolsó alkotói periódusát, a komponista amerikai éveit tárgyaló monográfiája (*Dohnányi amerikai évei*, 2015), amely öt évvel később angol nyelven a University of California Pressnél is megjelent (*A Wayfaring Stranger: Ernst von Dohnányi's American Years, 1949–60*, 2020). E rangos kiadónál napvilágot látott könyv azért is tekinthető fontosnak, mert a 2000-es évek elejétől a nemzetközi Dohnányi-kutatás az Egyesült Államokban is elindult. Hiánypótló dokumentumközlés jelent meg szintén Kusz Veronika gondozásában 2020-ban: a kötet Dohnányi legfontosabb írásait és nyilatkozatait foglalja egységbe, és helyezi új megvilágításba az írásos életművéről eddig kevésbé ismert zeneszerzőt (*Dohnányi Ernő. Válogatott írások és nyilatkozatok*, 2020). Megemlítendő – és a zeneszerző életművét feldolgozó tudományos munka szempontjából kétségtelenül meghatározó –, hogy Dohnányi monográfiájának megírására először 1971-ben Vázsonyi Bálint vállalkozott (*Dohnányi Ernő*, 1971, 2002), ám a 2002-ben változtatások nélkül újból megjelent életrajz rendkívül informatív és olvasmányos stílusa ellenére számos tévedést és pontatlanságot tartalmaz – épp ezért érdemes kritikus hozzáállással viszonyulni a könyvben megjelent információkhoz.

Annak ellenére, hogy Dohnányinak a Filharmoniai Társaság élén betöltött pozíciója tekinthető a leghosszabbnak és egyben legmeghatározóbbnak a zeneszerző magyarországi pályáján, meglehetősen csekély számú szakirodalom áll rendelkezésünkre e periódussal kapcsolatban. Breuer János volt az, aki elsőként foglalkozott Dohnányi ezirányú működésével, s az elnökkarnagy tevékenységének egy szeletét egy tanulmány keretein belül vizsgálta („Dohnányi Filharmonikusai és a kortárs zene”, 2001). Bár Breuer ezzel az írásával egy feltáratlan tématerületet választott a zeneszerző életművéből, az akkoriban fellendülésben levő Dohnányi-kutatás mégsem szentelt e témának megkülönböztetett figyelmet –

csupán néhány forrásközlésben találhatunk a dirigens működésére vonatkozó adatokat a *Dohnányi Évkönyvek* köteteiben (Sávoly Tamás, Gombos László és Kovács Ilona munkái). Dohnányi legfontosabb karmesteri pozíciójának intézményi háttéréről, a Budapesti Filharmóniai Társaság Zenekarának történetéről néhány nyomtatásban megjelent összefoglaló jellegű kiadvány ad tájékoztatást, amelyek általában a zenekar jubileumai apropóján készültek el. Ezek közül tartalma és az együttes repertoárjának közreadása szempontjából a legjelentősebbnek az a Csuka Béla által összeállított kiadvány tekinthető, amely Dohnányi működése alatt, 1943-ban látott napvilágot (*Kilenc évtized a magyar zeneművészet szolgálatában*, 1943). Ezt követően még két reprezentatív kiadvány jelent meg: a 125. évfordulón Breuer János szerkesztésében (*A Budapesti Filharmóniai Társaság Zenekarának 125 esztendeje (1853–1978)*, 1978) és a 150. jubileum alkalmából Bónis Ferenc tollából (*A Budapesti Filharmóniai Társaság százötven esztendeje, 1853–2003*, 2005). Érthető módon azonban e kiadványok összefoglaló jellegük miatt nem vállalkozhattak egyes tématerületek részletes kidolgozására, így Dohnányi karmesteri működéséről is csupán általános áttekintést nyújtanak.

2. A kutatás módszerei és a dolgozat felépítése

A karmester Dohnányiról szóló csekély számú szakirodalom miatt dolgozatomban elsősorban primer források feldolgozására és azok interpretációjára vállalkoztam. Ezek közül a legfontosabbak a Budapesti Filharmóniai Társaság irattárának dokumentumai, amelyek letétként kerültek 2022-ben a Magyar Tudományos Akadémiához, s ezek szakmai gondozását jelenleg a BTK Zenetudományi Intézet 20–21. Századi Magyar Zenei Archívuma végzi. A gyűjteményben található dokumentumtípusok igen széles skálát ölelnek fel: archívumuk jegyzőkönyveket, alapszabályokat, műsorlapokat, műsorfüzeteket, óriásplakátokat, sajtógyűjteményt, levelezést, valamint különféle jegyzékeket és iratokat is megőrzött, s szerencsés módon a Dohnányi-korszak dokumentáltsága igen gazdagnak tekinthető. Értekezésem munkálatai során bőséges magyar és idegen nyelvű sajtódokumentumot tekintettem át, s az együttes archívumán kívül az Arcanum, az ÖNB Anno, a The New York Times internetes adatbázisaiban, az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtárának, a Zenetudományi Intézet Szakkönyvtárának, valamint a 20–21. Századi Magyar Zenei Archívumának Dohnányi-gyűjteményében végeztem kutatásokat.

A primer források a dolgozat mindhárom fejezetének legfontosabb kiindulópontjai voltak. Dohnányi karmesteri pályakezdéséhez és elnökkarnaggyá választásának körülményeihez (I. 1.) az együttes jegyzőkönyveinek és levelezésének áttekintése elengedhetetlen volt. A

Társaság ülésein vezetett jegyzőkönyvek bejegyzései ugyanakkor az intézményvezető feladatait felvázoló (I. 2.) alfejezet megírásához is igen hasznos információkat nyújtottak. Kevesebb dokumentum állt rendelkezésemre a karmester technikai megoldásainak – ilyen például a zongora mellől való dirigálás gyakorlata, a próbafolyamatok, ültetési rend, az áthangszerelés és a kottahűség – vizsgálatakor (I. 3.). Ezek feltérképezéséhez főként a hazai sajtóban megjelent beszámolókra támaszkodhattam, ahogy az egyes zenetörténeti korszakok és zeneszerzők Dohnányi-féle interpretációjának vizsgálata során is (I. 4.).

Értekezésem második fejezetében a karmester Dohnányi külföldi fellépéseit vizsgáltam az európai együttesek élén megvalósult alkalmi szerepléseitől (II. 1.) az egyesült államokbeli State Symphony Orchestra zenekara élén betöltött ideiglenes elnökkarnagyi státuszán át (II. 2.) egészen a budapesti filharmonikusok Dohnányi irányította külföldi hangversenykörútjaiig (II. 3.). Ez utóbbi kiutazások mind szakmai, mind pedig kulturális politikai szempontból kiemelkedő eseményeknek tekinthetők, ezért a recepció beható vizsgálatán túl áttekintésben a fellépések helyszínének és a turnék alkalmain megjelenő személyiségeknek jelentőségét egyaránt vizsgáltam. E fejezet munkálataihoz az együttes gazdag sajtó- és műsorlapgyűjteménye mellett néhány olyan nemzetközi szakirodalmat is felhasználtam, amelyek a korszak külföldi együtteseivel és az őket körülvevő politikai környezettel foglalkoznak.

A főként recepció-analízisre alapuló két fejezet után a harmadikban a karmester Dohnányihoz köthető zenei dokumentumok feldolgozására vállalkoztam – mégpedig hangszerelések és hangfelvételek tanulmányozására. Az első alfejezetben két olyan, az 1928-as Schubert-centenárium alkalmából szimfonikus zenekarra meghangszerelt művet választottam behatóbb vizsgálatom tárgyául, amelyek eredetileg zongorára íródtak: az f-moll fantáziát (op. 103), illetve a *Moment musicaux* zongoraciklusát (op. 94) (III. 1.). Elemzéseim során az f-moll fantázia hangszereléséhez a Budapesti Filharmóniai Társaság kottatárában őrzött autográfot, míg a *Moment musicaux* esetében az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtárában található másolói kéziratot használtam, s elemzésem során igyekeztem rávilágítani Dohnányi zenekarhasználatának legkülönlegesebb vonásaira. A zeneszerző-karmesterhez kapcsolódó dokumentumok után a következő alfejezetben a dirigens-előadóművész fennmaradt felvételeit vizsgáltam (III. 2.). A Dohnányi működését tekintve csekély számban fennmaradt hangzó dokumentumok közül azokat a filharmonikusokkal külföldön készült hangfelvételeket tekintettem át részletesebben, amelyeket külföldi együttesek ebben az időszakban készült felvételeivel lehetett összehasonlítani. Dolgozatomnak ebben a fejezetében az elemzések során

ismét a recepcióhoz fordultam annak érdekében, hogy minél pontosabb képet rajzolhassak meg a zenekarvezető és a budapesti együttes kvalitásairól.

A dolgozat függelékeinek elkészítése során is elsősorban primer forrásokra támaszkodtam. Az első három táblázat (1.a–1.c) Dohnányi külföldi vendégkarmesteri fellépéseiről és hangversenyműsorairól tájékoztat, a második, a filharmonikusok élén dirigált magyarországi műsorokat listázza, míg a zenekar külföldi repertoárját kronologikus rendben a harmadik táblázat rögzíti.

3. A kutatás eredményei

Értekezésemben a zongoraművészként és zeneszerzőként világhírnévre szert tett Dohnányi Ernőnek egy további – és eddig a Dohnányi-irodalomban még nem tárgyalt – fontos tevékenységét, mégpedig 1915 és 1944 közötti karmesteri működésének feldolgozását tűztem ki célul. Kétségtelen, hogy a magyarországi zeneélet legbefolyásosabb személyiségének ezirányú tevékenysége mind Dohnányi életpályája, mind pedig a Horthy-korszak zeneéletének minél pontosabb megismerése szempontjából is aktuális témának tekinthető.

Mindeddig igen kevés információval rendelkezünk például Dohnányi karmesteri pályafutásának kezdeteiről, arról, miként választották meg a Filharmoniai Társaság elnökkarnagyának, s egyáltalán: miképpen vélekedtek a dirigensi tapasztalatokkal nem rendelkező muzsikusi tevékenységről. Dolgozatom első fejezetében elsősorban ezeknek a kérdéseknek a vizsgálatára vállalkoztam, s a jelenleg fellelhető források és szakirodalom segítségével, többféle megközelítésből sikerül ábrázolnom a dirigens pályakezdését. Az általam áttekintett dokumentumok ráadásul arról árulkodnak, hogy a zeneéletben már elnökkarnagyi kinevezése előtt is felmerült Dohnányi neve a potenciális zenekarvezetők között.

Bár a meglévő szakirodalomból nem derül ki, de az újonnan megválasztott elnökkarnagy legkorábbi fellépéseit a hazai sajtóorgánumok gyakran élesen kritizálták. Az általam áttekintett dokumentumokból azonban kiderült az is, hogy bizonyos interpretációinak mégis voltak olyan vonásai, amelyekkel a szélesebb körű nyilvánosság elismerését is elnyerte. Ezek közé tartozott az, hogy Dohnányi előszeretettel vezényelt zongora mellől: ezen alkalmakon ugyanis még speciálisabb módon kellett közvetítenie a zenekarnak szánt utasításait.

Kétségtelen azonban, hogy kevés olyan leírás született Dohnányi karmesteri technikájáról, amelynek segítségével átfogó képet alkothatunk interpretációinak vonásairól, az azonban egyértelműen kitűnt, hogy Dohnányi néhány egyéni megoldása mellett – például az ültetéskor, vagy a kottahűség terén – főleg elődei vagy kortárs kollégái gyakorlatát követte. A

zongorista és a zeneszerző recepciójáról már több áttekintést is találhatunk a Dohnányi-irodalomban, így egy alfejezet keretein belül azt is tanulmányoztam, hogy a magyarországi kritikusok miként vélekedtek az elnökkarnagy interpretációiról. A bőséges forrásanyag áttekintése során világosan kirajzolódott, mely komponisták előadásaival kapcsolatban bocsátkoztak terjedelmesebb, vagy részletekbe menő bírálatra a hazai újságírók. Egyértelmű, hogy a zeneszerzők közül az elnökkarnagy Brahms-értelmezése nyerte el a legtöbb kritikus elismerését, s talán nem véletlenül, hiszen Dohnányi kompozíciónak stílusa leginkább a német komponista műveihez áll közel.

A szakirodalom nem szentelt figyelmet Dohnányi külföldi karmesteri fellépéseinek vizsgálatának sem. Pedig ahogy zongoristaként, úgy karmesterként is igen fiatalon megjelent a nemzetközi hangversenyéletben. S bár e hangversenyek zöme elsősorban a zeneszerzőhöz köthető – hiszen a leggyakrabban saját kompozícióját vezényelte –, mégis, a nemzetközi zeneélet legjelentősebb központjaiban és a legnívósabb együttesek élén szerepelhetett. Áttekintésem alapján megállapítható, hogy vendégkarmesterként Dohnányi több helyszínre jutott el – például az Egyesült Államok több városába –, mint a filharmonikusokkal tett későbbi külföldi kiutazások során. Mérföldkönek számít az is, hogy budapesti elnökkarnagyi kinevezését követően két és fél hónapon keresztül egy tengerentúli zenekar, a New York State Symphony Orchestra dirigensi pozícióját töltötte be – Dohnányi azonban mégis magyarországi zenekara mellett kötelezte el magát. A nemzetközi hírnév kiépítése a Filharmóniai Társaság számára is elkezdődött a Dohnányi irányította korszakban, ám ezt sem a Filharmóniai Társaság történetét bemutató kiadványok, sem a Dohnányi-irodalom nem hangsúlyozta kellőképpen. Pedig nem kétséges, hogy a külföldi kiutazások jelentős szakmai előrelépést jelentettek az együttes számára. Ráadásul az ország határain kívüli koncertek megvalósulásában a magyar kormányzat külpolitikája is motiváló tényező lehetett: Trianon után Csehszlovákiában, majd a harmincas években a hitleri Németországban és Mussolini Olaszországában is hangversenyeztek. A hosszabb kiutazások mellett a magyarországi együttes néhány rendezvény alkalmával nemzetközi együttesek társaságában is fellépett, s e koncertek különösen fontosnak tekinthetők a filharmonikusoknak a külföldi zeneéletben való elhelyezése és megítélése szempontjából. Az együttes gyűjteményében található gazdag dokumentáció segítségével próbáltam meg minél pontosabban megrajzolni a turnék hátterét, repertoárját, valamint a zenekar és Dohnányi recepcióját.

Ezen túl olyan unikális és Dohnányi zenekarvezetéséhez köthető zenei dokumentumokat vontam be vizsgálódásomba, amelyek mára már

teljesen feledésbe merültek. Bár Dohnányi bravúros hangszerelési képességeit már kortársai is méltatták, azokról a hangszerelésekről, amelyeket zenekarra készített el, mindeddig kevés szó esett a zeneszerző életművét feldolgozó irodalomban. Áttekintésemben az 1928-as Schubert-centenárium alkalmával elkészített, eredetileg zongorára írt f-moll fantázia, illetve a *Moment musicaux* átdolgozásainak vizsgálatával próbáltam meg illusztrálni a hangszerelő Dohnányi képességeit, aki ekkor már csaknem egy évtizednyi zenekarvezetői tapasztalattal rendelkezett. Úgy vélem, hogy nem csupán kompozíciói megírása esetében, de az átiratok elkészítése során is megmutatkozott a dirigens Dohnányi zenekari hangzás iránti érdeklődése.

Mindeddig kevés figyelem irányult a karmester Dohnányival készült hangfelvételek elemzésére is – meglehet, a zongoraművészhez képest meglehetősen csekély a kereskedelmi forgalomba került és privát hangfelvételek száma miatt. Elemzésem tárgyául a legkorábbiakat választottam: ezek 1928-ban, Londonban készültek, és közöttük néhány olyan kompozíció is szerepel, amelyről ebben az időszakban külföldi együttesek is készítettek felvételt. Választásom a magyar vonatkozású *Rákóczi-induló*ra esett: e mű hangzó dokumentumait vettem össze az ekkortájt külföldi zenekarokkal – a Furtwängler irányította Berlini Filharmonikusokkal és a Mengelberg vezette amszterdami Concertgebouw-val – készült hangfelvételekkel, már csak azért is, mert ebben az időszakban tudomásom szerint más magyarországi együttesek nem rögzítettek hasonló felvételeket. S bár elemzésem kétségtelenül nem ad teljes képet Dohnányi karmesteri stílusáról, az összehasonlítás révén mégis érdemleges megfigyeléseket tehetünk az európai zenekarok – és egyben a budapesti együttes – korabeli interpretációinak vonásairól.

Disszertációm célkitűzése az volt, hogy feltérképezzem Dohnányi karmesteri pályájának kezdeteit és legfontosabb állomásait a jelenleg elérhető, és nagyrészt még ismeretlen forrásanyag segítségével. A csekély számú szakirodalom és a kutatás jelenlegi fázisa miatt azonban kétségtelen, hogy Dohnányi ezirányú tevékenységét illetően a dolgozatomban felmerült kérdések közül nem tudtam valamennyit teljeskörűen megválaszolni. Kutatásaim eredményei ennek ellenére remélhetőleg újabb adalékokkal szolgálhatnak majd a Budapesti Filharmóniai Társaság Zenekarának működésével, a két világháború közötti hazai zeneélettel, valamint a Dohnányi életművével kapcsolatos jövőbeli kutatásokhoz is.

4. Tudományos közlemények jegyzéke

a) Az értekezés témájában megjelent publikációk

Csuka Béla–Laskai Anna–Wellmann Nóra. „A Budapesti Filharmóniai Társaság magyarországi repertoárja Dohnányi Ernő elnökkarnagyi működése időszakában (1919–1944)”. MZA honlap (2023). DOI: 10.23714/mza.10029_NKFIH_142100.

„A Budapesti Filharmóniai Társaság Zenekarának gyűjteménye”. In Dalos Anna (szerk.). *A 20–21. Századi Magyar Zenei Archivum tíz éve*, 72–79. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zene tudományi Intézet, ELKH, 2022.

„A Filharmóniai Társaság Zenekarának és az intézmény választmányának tagjai Dohnányi Ernő elnökkarnagyi működése időszakában (1919–1944)”. MZA honlap (2022). DOI: 10.23714/mza.10027_NKFIH_142100.

„Dohnányi hangszerelése Schubert f-moll fantáziájából és a *Moments musicaux* zongoraciklusból”. In *Dohnányi-tanulmányok 2021*, 87–114. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zene tudományi Intézet, 2021. Angol nyelven: „Dohnányi’s Orchestrations of Schubert’s Fantasy in F minor and the Moments musicaux Piano Circle”. *Studia Musicologica* LXI/3–4 (2021): 293–321.

„Dohnányi és a Filharmóniai Társaság: Az elnökkarnagy első éveinek sajtórecepciójáról”. In Kim Katalin (szerk.). *Zene tudományi Dolgozatok 2019–2020*, 259–290. Budapest: BTK Zene tudományi Intézet–ELKH, 2021.

Dohnányi-tanulmányok 2021. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zene tudományi Intézet, 2021. (Ozsvárt Viktóriával közösen szerkesztve)

„A Filharmóniai Társaság külföldi turnéi a zenekar Dohnányi-korszakának első évtizedében”. *Magyar Zene* LVIII/1 (2020. február): 33–53.

„A karmester Dohnányi fogadtatása az 1920-as és 1930-as években Jemnitz Sándor és Tóth Aladár kritikáinak tükrében”. In Dalos Anna–Ozsvárt Viktória (szerk.). *Járdányi Pál és kora. Tanulmányok a 20. századi magyar zene történetéből (1920–1966)*, 137–161. Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 2020.

„»Nekem nem kellene kritikusok«. A karmester Dohnányi és az 1924-es sajtóbotrány eseményei”. MZA honlap (2019). DOI: 10.23714/mza.10011_NKFIH_123819.

„»Eltörött a hegedű«. Hangszerrombolás a Filharmóniai Társaság 1929-es Dohnányi vezette pozsonyi hangversenyén”. MZA honlap (2019). DOI: 10.23714/mza.10014_NKFIH_123819.

„Filharmóniai Társaság 165. Dokumentumok a nagy múltú zenekar Emlékgyűjteményéből”. *Muzsika* LXI/9 (2018. november): 10–16.

b) Egyéb fontosabb publikációk

Hungarian Composers. Budapest: Magyar Zeneszerzők Egyesülete, 2022. (Szerkesztő)

Dávid Gyula [=Magyar Zeneszerzők 39.] Budapest: Budapest Music Center, 2016. Angol nyelven: *Gyula Dávid* [=Hungarian Composers 39.] Budapest: Budapest Music Center, 2018.

„Ernő Dohnányi’s Library and Music Collection”. *Studia Musicologica* LIX/1–2 (2018): 97–206.